

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Huizen van miljoenen jaren

van Haarlem, W.

Publication date

2011

Document Version

Final published version

Published in

APm: Allard Pierson mededelingen

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Haarlem, W. (2011). Huizen van miljoenen jaren. *APm: Allard Pierson mededelingen*, 104, 2-7.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Willem van Haarlem

Huizen van Miljoenen Jaren

De Egyptenaren noemden hun tempels 'Huizen van Miljoenen Jaren', een term die wat hen betreft letterlijk genomen moest worden, want ze werden voor de eeuwigheid gebouwd. Men kende verschillende soorten tempels: naast de godentempels waren er ook dodentempels die voor de cultus van de dode farao waren opgericht. In de godentempels werden goden vereerd. Ze waren echter niet vrij toegankelijk voor iedereen en hadden dus niet de functie van gebedshuizen zoals onze kerken en moskeeën. Theoretisch waren de tempels geïsoleerd, maar in de praktijk stonden ze midden in de samenleving. De Egyptenaren zagen daar blijkbaar geen tegenstelling in.

Egyptische godentempels waren meer dan religieuze gebouwen. Vooral de grote(re) tempels beschikten over veel landbouwgrond, dat door tempelpersoneel geadmireerd en beheerd werd. Soms waren tempels zo rijk en machtig geworden dat ze een serieuze rivaal begonnen te worden van het koninklijk paleis. Dat was bijvoorbeeld het geval in de Amarna-tijd (14de eeuw voor Christus) met de tempel van Amon in Thebe.

DE VROEGSTE TEMPELS

De vroegste tempels (Archaïsche periode, rond 3000 voor Christus) hadden een heel ander uiterlijk dan de latere, bekende standaard-tempels. Schaarse voorbeelden daarvan zijn gevonden te Elephantine, Hierakonpolis en Tell Ibrahim Awad (afb 3). Vermoedelijk waren die ook niet zo restrictief toegankelijk als latere tempels; ook kleinere, provinciale tempels waren zelfs in later tijden waarschijnlijk niet zo exclusief.

DE PLANNING EN BOUW VAN EEN TEMPEL

In het Middenrijk (rond 2000 voor Christus) evolueerde de standaard-tempel tot de definitieve vorm. Zodra een plek uitgezocht was voor een nieuwe tempel, moest de layout en oriëntatie in een deels praktische en deels ritueel bedoelde ceremonie vastgesteld worden. Om te beginnen moest in ieder geval een deel van het ritueel bij avond of nacht worden verricht vanwege de vaak voorkomende oriëntatie van de tempelas op de sterren, doorgaans Oost-West. Idealiter deed de farao dit, maar in de praktijk werd dit gedelegeerd aan een vertegenwoordiger. Vervolgens werden de hoekpunten bepaald en gemarkeerd met paaltjes, waarna de fundamenten van de buitenmuren werden getraceerd met behulp van koorden. Basiseenheid daarbij was de zg. koningsel van ca. 52,5 cm (afb. 2), in tegenstelling tot de kortere (ca. 45 cm) standaard-el.

De volgende stap was het uitgraven van de fundamenten en het vullen daarvan met schoon zand, als teken van de rituele zuiverheid van het terrein. In bepaalde gevallen werd zelfs eerst een complete laag zuiver zand over het hele terrein gestort. Het echte bouwen kon nu beginnen, in kleitichels of natuursteen, maar niet voordat er eerst stichtingsoffers werden gebracht. De offervoorwerpen werden in een gat bij belangrijke punten van het gebouw, zoals de hoekpunten en deuropeningen, begraven. Ze benadrukten de heiligheid en zuiverheid van het gebouw en dienden ook als bescherming. Bovendien herdachten ze de stichter (de farao) van het gebouw door bij het offer objecten met diens naam erop toe te voegen. Vroege stichtingsoffers bevatten vaak niet meer dan miniatuur-aardewerk, maar later konden er ook offerdieren in voorkomen, (miniatuur-) bouwgereedschap en (miniatuur-) tichelstenen, dan wel faience tegels met de naam van de betreffende farao erop.

Op plekken waar natuursteen ruim voorhanden was, bijvoorbeeld in het Nijldal zelf, werden grote delen van de tempel direct van kalk- of zandsteen gebouwd, maar op plekken waar dat niet zo was, bijvoorbeeld in de Delta, werden de meeste tempels voor het grootste deel uit tichelstenen opgetrokken, met alleen natuurstenen onderdelen bij deurposten en dergelijke. Bij wijze van steigers voor de bouw van muren, daken, zuilen en de oprichting van obeliskken maakten de Egyptenaren hellingen van tichelstenen (afb. 4), aangestampte aarde of telkens opgehoogde lagen zand. Bij tempels van natuursteen werden de losse stenen vaak horizontaal door middel van zwaluwstaarten aan elkaar geklonken.

DE PLATTEGROND VAN EEN EGYPTISCHE TEMPEL

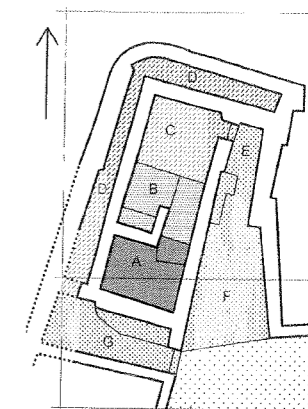
De klassieke Egyptische tempel is strikt symmetrisch opgezet, aan weerszijden van een centrale lengte-as. Hij bestaat uit een ommuurd complex met als toegang een poortgebouw (*pylon*).

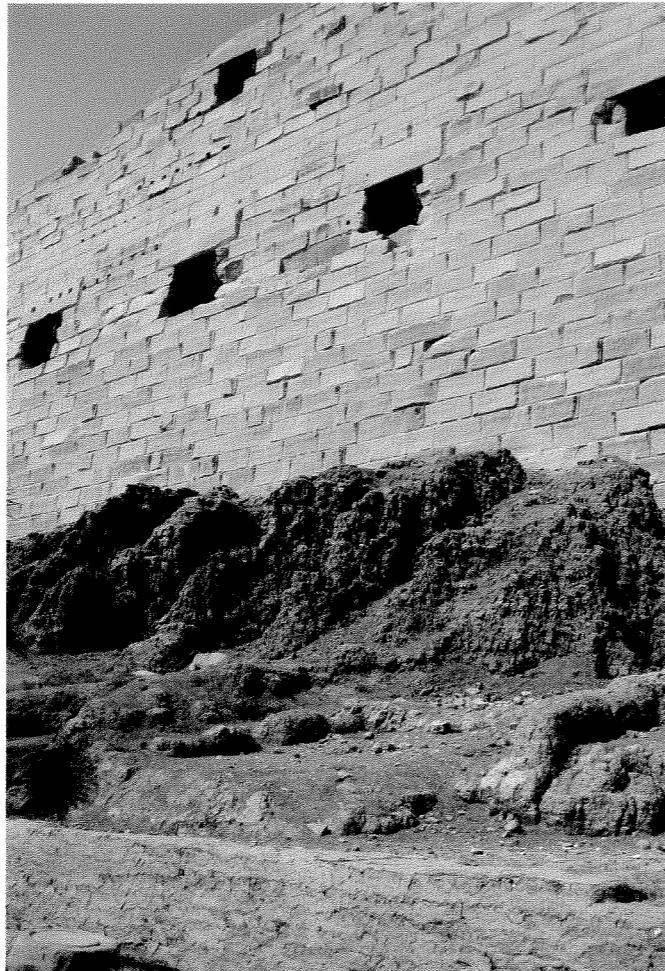
afb. 1
Reliëffragment met buigende dienaar uit Tell el-Amarna. Kalksteen, 22 x 19 cm. APM 11960

afb. 2
Ellemaat. Brons, 53 cm. Rijksmuseum van Oudheden Leiden L.XV.3. Foto RMO Leiden

afb. 3
De vroege tempel van Tell Ibrahim Awad. De ruimten G, F en E zijn toegankelijk voor iedereen, en C, B en A worden daarna steeds exclusiever toegankelijk. Deze tempel is al volgens een schema van steeds 5 x 5 koningsellen gebouwd.

Zo'n pylon bestaat uit twee licht achterover hellende torens met een poort daar tussenin. Die geeft toegang tot een of meer onoverdekte voorhoven met zuilengangen langs de muren. Uiteindelijk betrad men het eigenlijke overdekte tempelgebouw, bestaande uit een of meer voorhallen die uitkwamen op het heiligste deel van de tempel, de ruimte met de schrijn (*naos*), waarin het godenbeeld stond. Voor die naos stond een boot op een voetstuk. In deze draagbare bark werd het beeld van de godheid op feestdagen tot buiten de tempel rondgedragen, waarbij aan de gelovigen orakels gegeven konden worden. Al deze ruimten konden gesloten en verzegeld worden met grote houten deuren. Naarmate men dichterbij de naos kwam, werd de vloer hoger en het plafond lager. Daardoor kwam er steeds minder daglicht binnen voor het mysterieuze effect. Hedendaagse Hindoetempels geven misschien wel een idee van het effect. Om de naos bevonden zich dienstruimten voor de opslag van cultusgerei als offerstandaards en vaatwerk, maar ook papyrusrollen met heilige boeken en dat soort zaken. Na voltooiing werd het gebouw gereinigd en gewijd. Bij de stichtingsoffers worden soms zalfjes en natron (zuiverend zout) gevonden, mogelijk als restant hiervan. Uiteindelijk werd de tempel dan ritueel aan de betreffende godheid opgeleverd, door de farao of een vertegenwoordiger. Verreweg het grootste tempelcomplex van het land en een van de grootste ter wereld is de Amontempel in Karnak bij Luxor. De best bewaarde tempels dateren doorgaans uit de Grieks-Romeinse periode, zoals die van Edfu, Dendera en Philae.

DE DECORATIE VAN EEN TEMPEL

De vele beelden, van goden en farao's, die meestal in een tempel stonden opgesteld moesten een ritueel ondergaan voor ze na vervaardiging konden gaan functioneren. Dit ritueel staat bekend als de Mondopening en is in feite hetzelfde als het ritueel dat de doden moesten ondergaan voor ze klaar waren het Hiernamaals te betreden. Hierbij worden symbolisch mond, ogen, neus en oren geopend zodat die weer kunnen functioneren. Daarnaast worden er offers gebracht, gebeden opgezegd en wierook gebrand.

De verdere decoratie van een tempel bestond voornamelijk uit ingekleurde reliëfs, waarvan de kleuren helaas tegenwoordig grotendeels verdwenen zijn. De onderwerpen waren meestal verbeeldingen van de rituelen, die zich in de tempel afspeelden, en dan toegespits op bepaalde ruimtes, waar die specifieke rituelen plaatsvonden. Op de buitenmuren stonden vaak gebeurtenissen afgebeeld die zich onder de farao in wiens veld- en zeeslagen. Een uitzondering waren de Aton-tempels uit de tijd van farao Achnaton, waarop ook scènes uit het dagelijks leven in het koningspaleis en de residentie werden afgebeeld. Deze Aton-tempels waren meestal opgebouwd uit kleine steenblokken, de zg. *talatat*. Na het afschaffen van de Atoncultus werden ze weer afgebroken, waarna de blokken met reliëfresten en al weer hergebruikt werden in latere bouwwerken (afb. 1).

Ook oude tempels, die bouwvallig of te klein waren geworden werden door de Egyptenaren gesloopt. Zij gebruikten dan het puin als vulmateriaal of voor de bouw van een nieuwe tempel bovenop de resten van de oude. Dat een bepaalde plaats heilig was in de ene religie gold vaak ook voor een nieuwe cultus: denk maar aan de Romeinse tempels die regelmatig onder West-Europese kerken worden aangetroffen.

DE DRIE HOOFDFUNCTIES VAN EEN EGYPTISCHE TEMPEL

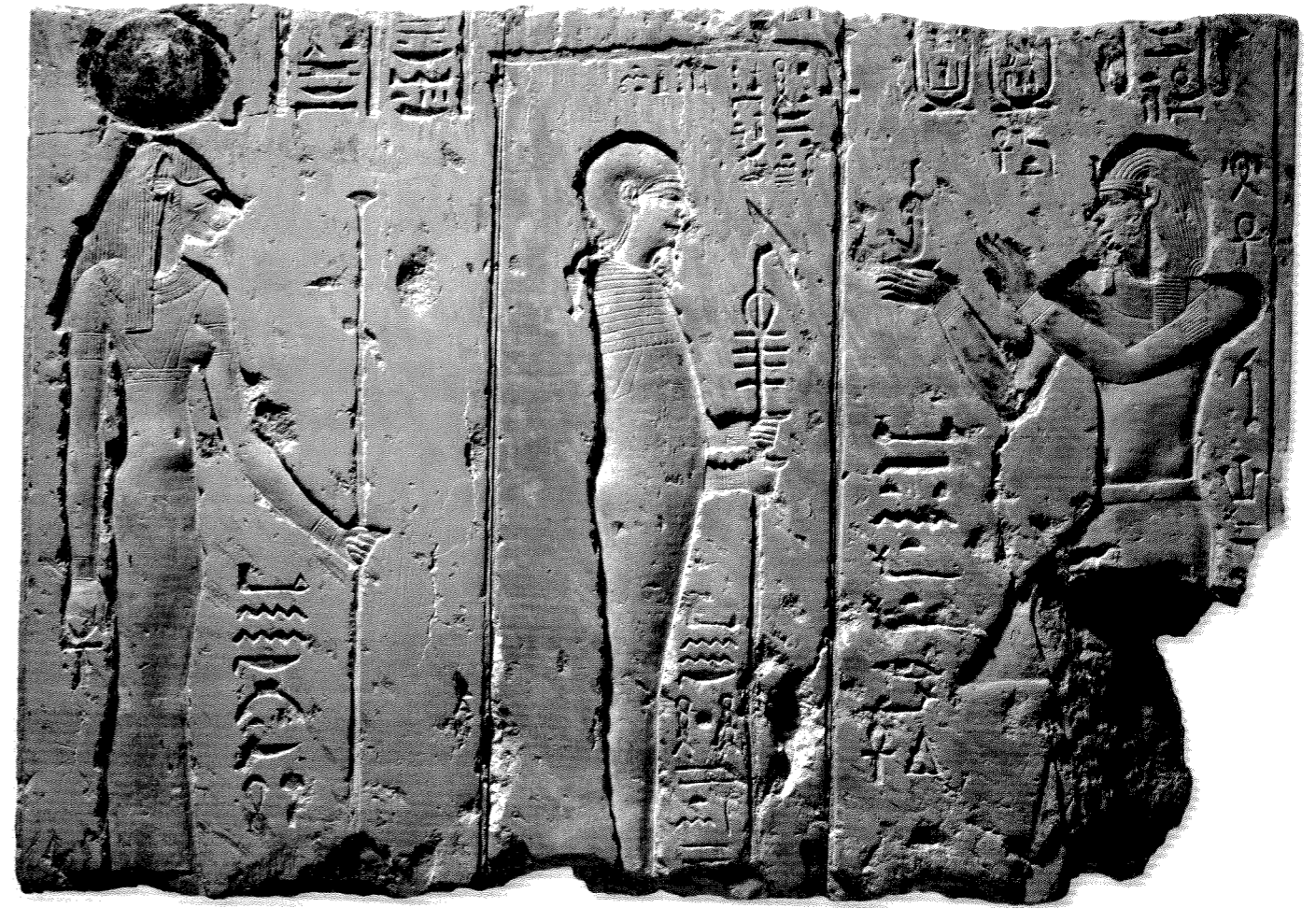
1. MIKROKOSMOS

Als verblijfplaats van een of meer goden was een tempel een in zichzelf besloten wereld, een zelfvoorzienende microkosmos. Op de vloer stonden zuilen in de vorm van papyrus- of andere planten als symbool van de vegetatie. Nijlgoden stonden op het onderste wandregister bij de vloer als symbool van de vruchtbaarheid brengende Nijl. Het plafond was bezaaid met sterren als beeld van de nachtelijke hemel. Ook was dat de plek voor afbeeldingen van vogels als beschermers.

Als symbool van het Oerwater, de *Noen* (zie p. 9) bevond zich meestal naast de tempel een zogenaamd 'Heilig Meer', dat tevens praktisch nut had in verband met de verplichte rituele reinheid. Veel tempels hadden ook een Nilometer, een put die onderaards in directe verbinding stond met de Nijl, en waar het waterpeil aan af te lezen viel.

afb. 4
Tichelstenen 'steiger'-resten achter de voorste pylon in Karnak. Foto Willem van Haarlem

afb. 5
Ptolemaeus II offert Maät aan Ptah en Sechmet. Reliëf uit Dendera. Kalksteen, 44 x 65 cm. APM 8795-8796

Bij latere tempels stond vaak een zogenaamd 'geboortehuis' (*mammisi*) nog voor de eigenlijke tempel. Hier vond ritueel steeds weer de geboorte plaats van het kind dat samen met zijn goddelijke ouders de in die tempel vereerde godencombinatie vormde.

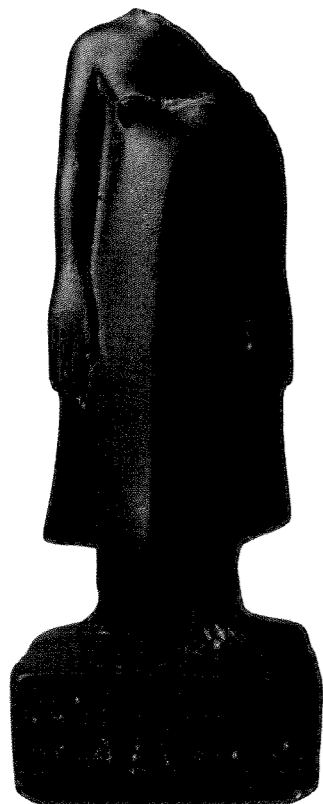
2. KRACHTCENTRALE

De Egyptische maatschappij werd naar het idee van de inwoners van het land in stand gehouden door het dagelijkse ritueel. Als dat niet meer uitgeoefend zou worden, zou de chaos uitbreken. Dat ritueel bestond allereerst uit het s'ochtends openen van de deuren van de godenschrijn waarin het cultusbeeld stond. Vervolgens werd dat onder het voortdurend uitspreken van gebeden en het branden van wierook gewassen en gezalfd en kreeg het nieuwe gewaden aan. Tenslotte kreeg het voedsel en drank aangeboden, en werd de vloer van de schrijn bestrooid met vers en zuiver zand, waarbij de priester zijn voetstappen uitveegde alvorens hij de schrijn weer sloot en verzegelde. s'Middags en s'avonds herhaalden zich het offeren van spijs en het plengen van drank. Het voedsel werd tussentijds weggenomen en verdeeld onder de priesters. Dit lijkt tegenstrijdig, maar het idee was, dat dat voedsel door de presentatie aan de god zijn voedingskracht al had overgedragen aan diezelfde godheid. Wat er nog van over was, was dan als het ware wel goed genoeg voor het tempelpersoneel.

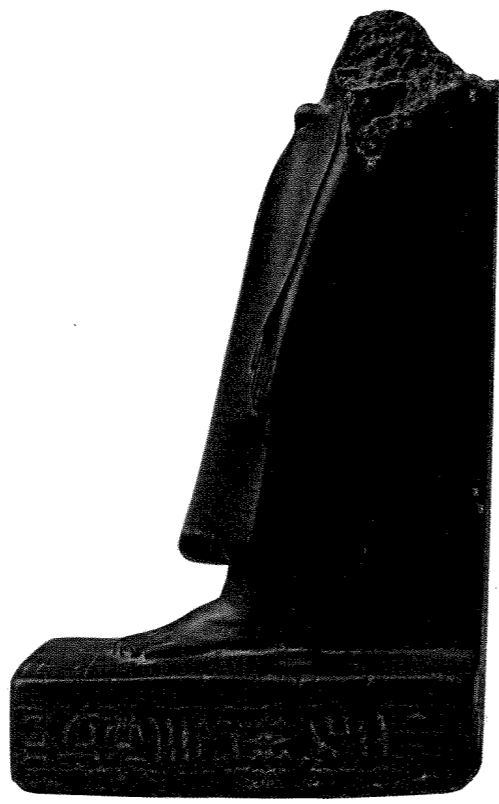
Vaak wordt in een tempel de farao afgebeeld, terwijl hij een beeldje van de godin Maät, herkenbaar aan een veer op het hoofd, aanbiedt aan de godheid van die betreffende tempel (afb. 5). Zo draagt hij symbolisch de kosmische orde, verbeeld door Maät, over aan die god, en houdt die zo in stand. Chaos

en wanorde werden zo op afstand gehouden (zie p. 10). Toen het christendom in Egypte uiteindelijk de overhand kreeg op het heidense veelgodendom, zijn er vaak op instigatie van monniken tempels bestormd door christelijke menigten. In Koptische bronnen wordt treffend beschreven hoe in een bepaald geval zo'n menigte even terugdeinst na het vernielen van de schrijn met het godenbeeld: stel je voor dat er toch wat apocalyptisch gebeurt...maar er gebeurt natuurlijk niets, en gerustgesteld gaat de menigte door met het vernielen van de tempel.

Alles wat met bepaalde ceremonies in de tempel terecht was gekomen, behoorde toe aan de god van die tempel. Dat gold voor vergankelijke goederen als voedsel, welriekende oliën etc., maar ook voor meer duurzame zaken als attributen voor de cultus zoals vaatwerk en votieoffers (zie hieronder). Deze voorwerpen werden daardoor als het ware 'geladen' met de heiligheid van de god en konden dus niet zomaar gedumpt worden. Op een gegeven moment zorgde dat voor problemen wanneer de magazijnen van de tempels vol raakten. Soms werden dergelijke voorwerpen met een ander ritueel 'ontheiligd', dus van hun lading ontdaan, zodat ze wel gewoon buiten de tempel gedumpt zouden kunnen worden, of vernield, omdat ze zo als eigendom van de god niet opnieuw door anderen gebruikt zouden kunnen worden. Dit lijkt niet echt voor te komen in Egypte. Daar werden deze objecten vaak eenvoudigweg ergens op het tempelterrein begraven, zodat er plaats kwam in de magazijnen en de inhoud daarvan toch in de geheiligde sfeer van de tempel bleven. Op de tempelreinen van Karnak en Luxor zijn zo bergplaatsen van duizenden (!) beelden gevonden.

De metafoor van een krachtcentrale is dus wel in meer dan één opzicht treffend. Net als een tempel is zo'n centrale niet zomaar voor iedereen toegankelijk, en is hij noodzakelijk voor het draaiende houden van de maatschappij. Net als bij het betreden van een tempel moet je voor het binnengaan van een kerncentrale speciale kledij aantrekken. Bovendien moet alles wat met de radioactiviteit in aanraking komt, zorgvuldig en meestal op het terrein van de centrale zelf bewaard worden, en zeker niet zomaar gedumpt. En net als bij een kerncentrale was er gekwalificeerd personeel, waarbij het van iemands rang of kennis afhing tot welk punt hij mocht komen. Het ritueel in de tempels werd verzorgd door de priesters. Idealiter was de farao de opperpriester die alle daar bij behorende handelingen moest verrichten, maar in de praktijk moest hij dat natuurlijk aan anderen delegeren. Priesters vormden een gesloten beroepsgroep. Kandidaten werden uit bepaalde families gerecruteerd en het ambt ging ook vaak van vader op zoon over. Samen vormden ze een gilde of kaste. Men had er natuurlijk belang bij de toegang tot het priesterambt zo exclusief mogelijk te maken. Er was een strikte hiërarchie van rangen en bevoegdheden onder de priesters, met aan de top de hogepriester (of theoretisch eigenlijk de farao). De rangen daaronder waren die van respectievelijk 'godsdienaren', 'voorleespriesters' en 'zuiveren'. Naarmate men door verschillende voorhoven dichter bij de schrijn met het godenbeeld achterin de tempel kwam, werd de toegang steeds restrictiever, voor steeds hoger geplaatste priesters. Uiteindelijk was die schrijn zelf alleen maar te betreden door de hogepriester. Belangrijk was rituele reinheid, die bereikt werd door wassingen en het verwijderen van alle lichaamsbehaar, en het dragen van speciale priesterkledij, meestal van wit linnen (afb. 6). Daarnaast golden bepaalde diersoorten (waaronder varkens en vissen) in ieder geval in latere tijden als taboe voor offers in een tempel: daartoe behoorden o.a. varkens en vissen. Veel religies kennen dit soort voorschriften, die benadrukken dat je vanuit het wereldse het geheel andere

domein van het goddelijke betreedt. Rooms-Katholieken maken een kruis met wijwater bij het betreden van een kerk, en moslims trekken hun schoenen uit. Vaak gelden er ook kledingregels.

3. COMMUNICATIEKANAAL

De dagelijkse offers voor het levensonderhoud van de godheid werden bij het ochtendritueel gebracht en na symbolische nuttiging door de god verdeeld onder de priesters. Deze offers bestonden dus in het algemeen uit voedingsmiddelen. Voor gewone burgers was het eigenlijke tempelterrein niet zomaar toegankelijk en zij kwamen dus helemaal niet in de tempel. Zij konden alleen door het brengen van votieoffers (net zoals nu) en het stellen van orakelvragen, al dan niet bij tempelfeesten, in contact komen met het goddelijke.

ORAKELS

Gelovigen konden van te voren op briefjes hun orakelvragen aan de god stellen, en als het godenbeeld dan langskwam kon het bijvoorbeeld door knikken, dan wel achteruitwijken positief of negatief reageren op de vragen. Dat dit vroeg om manipulatie mag duidelijk zijn. Een van de beroemdste orakels uit de Oudheid was het orakel dat aan Alexander de Grote in de tempel van Amon in de oase Siwa werd gegeven. Wat het precies inhield weten we niet, maar Alexander beschouwde het als uiterst gunstig. Bij opgraving van deze tempel bleek er naast de ruimte met het godenbeeld een geheime gang te lopen, met nissen in de verbindingsmuur zodat die daar dunner was en de stem van de 'orakelgever' bij het godenbeeld gehoord kon worden. Men kon natuurlijk altijd zeggen dat deze priesters goddelijk geïnspireerd waren bij hun uitspraken.

VOTIEOFFERS

Gelovigen konden te allen tijde een votieoffer brengen aan de godheid. Deze bestonden doorgaans uit duurzame zaken als beeldjes, sieraden etc. Ze worden voor het eerst aangetroffen in de late Predynastische tijd, in Hierakonpolis, Abydos,

Elephantine en Tell Ibrahim Awad, en deze gewoonte gaat nog heel lang door. Waarschijnlijk konden deze zaken besteld en verkregen worden bij werkplaatsen, verbonden aan de tempel zelf. De intrinsieke waarde van zo'n offer deed er in principe niet zoveel toe; het ging om de door het ritueel toegevoegde waarde die zo aan de god overgedragen werd, en hem of haar in staat stelde de gevraagde wederdienst te verrichten. Het brengen van votieoffers is bepaald niet voorbehouden aan het oude Egypte. Ook nu nog zie je dat veel, in de Orthodoxe en Rooms-Katholieke kerk, maar ook in Hindoeïstische tempels.

Het belangrijkste motief voor het brengen van votieoffers moet wel het vragen van genezing van ziekten of het herstellen van gebreken zijn, voor de gelovige en zijn of haar familie. Zeer belangrijk was ook de kinderwens van vrouwen. Offers met inscripties noemen ook het verlangen naar algemeen welzijn voor nu en in het hiernamaals. Soms werden votieoffers ook gegeven als dank voor een verkregen gunst, of zelfs als verzoening of vergoeding voor een tegen de godheid begane overtreding. Naar het schijnt werd er een soort *gentleman's agreement* gesloten tussen de gelovige en zijn god bij de juiste procedure, en kon die zijn of haar wens automatisch als vervuld beschouwen. Soms was het evenwel blijkaar nodig de god te dreigen met het onthouden van offers als hij niet naar wens zou leveren...

Een speciale voorziening voor gewone gelovigen waren de zogenaamde contra-tempels, die meestal tegen de buitenmuur van tempels waren aangebouwd, waarin zij in contact konden komen met de godheden van de tempel. Vaak stonden daar beelden van vergoddelijkte mensen, zoals de architect Imhotep

(afb. 7) en Amenhotep, de zoon van Hapu (afb. 1 op p. 1), die konden dienen als tussenpersoon. De contra-tempel buiten tegen de grote Amon-tempel van Karnak heette dan ook heel toepasselijk 'Tempel van Amon die luistert naar gebeden'. Enkele tempels, zoals bijvoorbeeld die van Osiris in Abydos, trokken pelgrims van over heel het land aan, die zo in aanraking wilden komen met de machtige god daar en als het even kon zelfs begraven worden op die heilige plaats. Op de buitenmuren van veel tempels zijn tegenwoordig diepe verticale sleuven te zien; Ze zijn daar uitgekrabd door gelovigen, die zo iets van de heiligheid van de tempel in de vorm van steenstof mee wilden krijgen. Zelfs tegenwoordig gebeurt dat nog, zowel door Koptische christenen als moslims.

HET EINDE VAN DE EGYPTISCHE TEMPELS

In de eerste eeuwen van onze jaartelling gingen steeds meer Egyptenaren tot het Christendom over. Zoals gezegd ging dat niet altijd vreedzaam. Toen het christendom uiteindelijk staatsgodsdienst werd in het Romeinse Rijk en later alle heidense tempels gesloten werden, zijn ze vaak omgebouwd tot christelijke kerken (en weer later zelfs tot moskeeën). Vaak werden ze ook als steengroeve gebruikt voor andere bouwwerken. Het tempelcomplex van Philae bij Aswan is nog het langste in gebruik gebleven van alle tempels, tot halverwege de zesde eeuw na Christus. Hier is ook de laatste gedateerde hiëroglifische inscriptie gevonden. Het wegvallen van de Egyptische godsdienst betekende ook het definitieve einde van het Oudegyptische schrift.

LITERATUUR

D. Arnold, *Die Tempel Ägyptens*, Zürich 1992
 Willem van Haarlem, *Het Egyptische Dodenboek, Mededelingenblad Amsterdam* 101/102 (2010) 13-15
 R.H. Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, London 2000

Summary

Ancient Egyptian temples held many important functions; they were centers of secular administration, microcosms for the deities, and channels for communication with the gods by way of votive offerings. Above all, Egyptian temples provided a power centre for society in general. This was fueled by the daily ritual, which was executed by the authoritative priesthood. Planning, construction and decoration of the temples is also discussed, along with the eventual fate of the temples.

afb. 6a en 6b
 Beeld van een priester uit het Middenrijk. Leisteen, h. 15 cm, ca. 2000 v. Chr. APM 309

afb. 7
 Beeld van Imhotep, de vergoddelijkte architect van Djoser, die dienst deed als bemiddelaar tussen goden en mensen. Basalt, h. 40 cm. APM 7876